

ANIMACJA SPOŁECZNA W KONTEKŚCIE BIERNOŚCI I JEJ PRZEŁAMYWANIA

s. 147

Jednostkowa i społeczna pasywność na tle cech społeczno-kulturowych współczesnego polskiego społeczeństwa

Przyszło nam żyć w czasach, które bywają określane jako „płynna nowoczesność”, a którą Z. Bauman określił jako charakteryzującą się niespójnością, niekonsekwencją postępowania, fragmentaryzacją i epizodycznością różnych sfer aktywności człowieka¹ oraz stylem życia opartym na konsumpcjonizmie, egocentryzmie, zaspokajaniu własnych potrzeb i czerpaniu z życia głównie przyjemności i własnych korzyści². M. Golka dopowiada, że zauważalne jest u wielu ludzi zmniejszanie się sfery konieczności (powinności) na rzecz sfery przyjemności, co spowodowane jest między innymi: relatywnym tanieniem dóbr materialnych; wielopostaciowym funkcjonowaniem państwa opiekuńczego i jego agend realizujących deaktywizujące obywateli programy pomocowe; zmniejszaniem się subiektywnego poczucia zależności społecznych w wyniku indywidualizacji i zatracania poczucia osobistego uczestniczenia w społecznym podziale pracy i w systemie społecznej współzależności; stopniowym zanikaniem sankcji społecznych z tytułu nie wywiązywania się z obowiązków;

s. 148

istnieniem coraz bogatszej oferty środków łatwo zaspokajających przyjemności³. W płaszczyźnie aksjologicznej niepokojące są: względność wartości, brak trwałych norm i wzorców, cele zastępcze zamiast celów długodystansowych, brak wiary w przyszłość,

¹ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006; Z. Bauman, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa 2000; Z. Bauman, *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*, Warszawa 2007

² M. Ziółkowski, *Zmiany systemu wartości*, (w:) J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, Warszawa 2006; M. Golka, *Socjologia kultury*, Warszawa 2013, s. 186-193; Z. Bauman, *Płynna nowoczesność...*, op. cit.; M. Ziółkowski, K. Zagórski, J. Koralewicz, *Wybrane tendencje przemian świadomości społecznej*, (w:) E. Wnuk-Lipiński, M. Ziółkowski (red.), *Pierwsza dekada niepodległości. Próba socjologicznej syntezy*, Warszawa 2001, s. 256-261; M. Marody, *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*, Warszawa 2014, rozdz. 5

³ M. Golka, *Cywilizacja współczesna i globalne problemy*, Warszawa 2012, s. 390-391

hedonizm, zwątpienie i dryfowanie⁴. Wyjaskrawia się indywidualizm, wzrasta jednostkowe poczucie rozszerzenia się autonomii, zakresu swobody i wolności; preferowane są wartości użyteczne, konsumpcyjne, instrumentalne; kryteria etyczne zastępowane są kryteriami pragmatycznymi i instrumentalnymi; atrofia norm powoduje, że zachowaniom ludzkim brakuje regulatorów i drogowskazów, a wybory stają się przypadkowe, ambiwalentne, niejednoznaczne⁵. Dodatkowo obserwowane jest osłabienie poczucia odpowiedzialności za innych, za wspólne sprawy. Brak jest w polskim społeczeństwie „etosu odpowiedzialności społecznej rozumianej jako świadome odnotowywanie w psychice ludzkiej społecznych konsekwencji własnych działań lub zaniechań”⁶. Partycypacja społeczna „jest pojmowana przez badanych Polaków nad wyraz użytecznie. Ciągłe jest więcej działania partykularnego niż wspólnotowego, biorącego się ze sprzecznych oczekiwań społecznych (...)”⁷. Zanikają tradycyjne formy życia wspólnotowego, a wraz z nimi trwałe związki między ludźmi⁸; nabiera tempa rozpad tradycyjnych środowisk społecznych i wyzwolenie człowieka ze środowiskowych więzi. Tak przez niektórych pożądana anonimowość może prowadzić do zaniku więzi społecznych, stopniowej depersonalizacji stosunków międzyludzkich, poczucia zagubienia i osamotnienia. W efekcie wielu przyjmuje postawy obojętności, niezaangażowania, konformizmu, ucieczki od odpowiedzialności, wyczekujące wygody, czyjegoś wsparcia i wyręczenia – postawy bierności.

Zmiany społeczne jako dla tło zmian w wymiarze lokalnym i indywidualnym

Dokonując analizy społeczeństw, oprócz ją można na odwołaniu się do ‘stałości’ (bezruchu) oraz ‘zmienności’ (ruchu) czyli statyki i dynamiki⁹. Jak zauważył P. Rybicki:

s. 149

„Społeczność trwa i społeczność zmienia się. (...) rzeczywistość społeczna nie jest nigdy dana w jakiejś stałej, ideałowi statycznego ujęcia odpowiadającej postaci. Zawsze jest tokiem czegoś, co się dzieje, co podlega zmianom, choćby drobnym, niepochwytym, pozornie

⁴ Ibidem, s. 424

⁵ E. Włodarczyk, Młodzież wobec macierzyństwa i jego kulturowej kreacji, Poznań 2008, s. 43-44

⁶ J. Malikowski, Tu nic nie da się zrobić, czyli bierność obywatelska, (w:) A. Keplinger (red.), Bierność społeczna. Studia interdyscyplinarne, Warszawa 2008, s. 262

⁷ Ibidem, s. 263

⁸ A. Schindler, Czym jest animacja społeczno-kulturalna?, (w:) K. Hrycyk (red.), Konteksty animacji społeczno-kulturalnej, Wrocław 2004, s. 20

⁹ M. Golka, Cywilizacja współczesna..., op. cit., s. 30

nieważnym”¹⁰. Ruch, zmienność, dynamika są więc z pewnością obecne w świecie społecznym¹¹. Zdaniem M. Golki zmiany społeczno-kulturowe następują pod wpływem 2 źródeł zmian: endogennych czyli wewnętrznych dla danego społeczeństwa i jego kultury oraz egzogennych czyli zewnętrznych wobec niego i jego kultury¹². Zmianom społeczno-kulturowym sprzyjało i sprzyja wiele różnych uwarunkowań, takich jak: zmieniające się warunki życia, zmiany gospodarcze, zmieniające się potrzeby społeczne, zmieniające się pokolenia, władza państwowa ujawniająca ambicje reformatorskie, wpływ technologii oraz sposobów i środków komunikowania¹³. Do czynników, które nie służą zmianom czy wręcz je hamują, można zaliczyć: relatywną trwałość pewnych cech i potrzeb biologicznych człowieka, a tym samym pewnych wzorców zachowań i idei; jednostkowe pragnienia bezpieczeństwa, poczucia stabilności (niezależne od pragnienia nowych doświadczeń); immanentne cechy systemów społeczno-kulturowych, w tym przede wszystkim pewna ich bezwładność, powodujące, że wiele nowych rozwiązań czy propozycji z trudem wpasowuje się w dany system lub szybko są z niego usuwane; powierzchowność niektórych zmian w kulturze, które pełnią funkcję jej dodatku, nie zmieniając jej charakteru; wyczerpywanie się w pewnych sytuacjach (np. w sytuacji osiągnięcia równowagi w środowisku czy zaspokojenia potrzeb) swoistej „energii społecznej”¹⁴.

Rodzi się w tym miejscu pytanie o czynniki sprzyjające dokonywaniu zmian w perspektywie lokalnej, a co się z tym wiąże – o determinanty bierności w wymiarze jednostkowym i społecznym.

Bierność – próby zrozumienia pojęcia

„Bierny” oznacza: nie wykazujący inicjatywy, woli, obojętny, nie zaangażowany, nie biorący w czymś udziału¹⁵. Bardzo często bierność „łączy się z zachowawczością, dążeniem do stabilizacji i równowagi, zapewnieniem

¹⁰ P. Rybicki, *Struktura społecznego świata*, Warszawa 1979, s. 546

¹¹ M. Golka, *Cywilizacja współczesna...*, op. cit., s. 31

¹² Ibidem, s. 31

¹³ Ibidem, s. 31

¹⁴ Ibidem, s. 46-47

¹⁵ E. Sobol (red.), *Nowy słownik języka polskiego*, Warszawa 2002, s. 52

sobie poczucia bezpieczeństwa, obawą przed ryzykiem, z nawykiem i rutyną, w skrajnej postaci – z bezradnością i apatią”¹⁶. Za B. Lewandowską można ją również zdefiniować jako „obserwowany w zachowaniu danej osoby brak przejawów jej woli, przeciwieństwo aktywności czyli zachowania powodowanego wolą. Wymiar bierność – aktywność opisuje zatem poziom manifestowania w działaniu własnej woli”¹⁷. Zdaniem B. Scheuera pojawiająca się w różnych kontekstach bierność wskazywana może być jako przyczyna, skutek lub syndrom jakiegoś zjawiska¹⁸.

Nie ulegając tendencji do nadawania temu pojęciu wyłącznie negatywnej konotacji, można wskazać także takie jej formy, którym nadaje się znaczenie pozytywne bądź zmienne (w zależności od kontekstu)¹⁹.

Przydając bierności negatywne znaczenie, wyszczególnić można następujące jej ujęcia: inercja (przyjmująca postać braku woli do działania w obliczu istotnych wyzwań czy zadań), indyferencja (programowa, utrwalona postawa zobojętnienia wobec ważnych zagadnień moralnych czy społecznych), apatia (obniżenie pobudliwości emocjonalnej i ekspresji uczuć, nieczułość, niewrażliwość na ważne i dotąd poruszające jednostkę zjawiska), brak inicjatywy (jako wzór zachowania), paraliż (skrajna forma zaniku aktywności), wyuczona bezradność (mniej lub bardziej uogólnione poczucie powstałe wskutek powtarzających się porażek lub doświadczenia braku wpływu na zdarzenia, obniżające motywacje do działania), uległość (brak umiejętności obrony własnych granic, pozwalanie innym na nieuprawnione decydowanie o własnych sprawach), bierna agresja (zachowanie wyrządzające komuś krzywdę bez świadomości takiej intencji i bez jej ujawniania), uprzedmiotowienie (odebranie osobie jej atrybutów osobowych – traktowanie jednostki jako sterowalnej wyłącznie przez bodźce zewnętrzne, całkowicie reaktywnej, pozbawionej refleksyjności i własnego centrum aktywności), bycie manipulowanym, wykorzystywanym (skrajna forma uprzedmiotowienia) oraz zniewolenie (uniemożliwienie jednostce aktywnego działania lub ograniczenie swobody dokonywania przez nią wyborów)²⁰.

¹⁶ M. Ziółkowski, *Teoria socjologiczna a transformacja społeczeństwa polskiego*, Warszawa 2015, s. 128

¹⁷ B. Lewandowska, *Zdrowe i niezdrowe oblicza bierności*, (w:) A. Keplinger (red.), *Bierność społeczna...*, op. cit., s. 19

¹⁸ B. Scheuer, *Instytucjonalne uwarunkowania bierności społecznej*, (w:) A. Keplinger (red.), *Bierność społeczna...*, op. cit., s. 433

¹⁹ Taką odpowiedź odnaleźć można w: *ibidem*, s. 21

²⁰ *Ibidem*, s. 22-24

Przyjmując optykę pozytywnych konotacji pojęcia ‘bierność’, wyróżnić można: sen i relaks (umożliwiający regenerację organizmu), bierne

s. 151

doświadczenie (mające charakter bezpośredniej i nieuprzedzonej formy poznania), kontemplacja (pełne, bierne oddanie się doświadczeniu i przeżywaniu jakiegoś zjawiska), pokora (doświadczenie własnej niższości, mniejszego znaczenia i nieodosowności manifestowania własnej woli wobec obiektu, któremu przyznaje się szczególną lub nadrzędną wartość) oraz akceptacja świata takim, jaki jest (wyrażana całkowicie bierną, nieingerującą w rzeczywistość, pozbawioną inicjatywy postawą życiową, wyrosłą na bogatym doświadczeniu życiowym i refleksji)²¹.

Zmienna, zależna od kontekstu, perspektywa nakreślenia pojęcia ‘bierność’ może przyjąć następujące postacie: oczekiwanie, posłuszeństwo, realizowanie instrukcji, automatyczne powtarzanie, zaniechanie obrony, poddanie się, podatność oraz rezygnacja, przy czym w efekcie bycia uzależnionymi od okoliczności mają one niejednoznaczny charakter i wydźwięk²².

Pojęciem traktowanym jako przeciwstawne do pojęcia ‘bierność’ jest ‘aktywność’ (z łac. ‘activus’ – ‘czynny’), tłumaczona słownikowo jako ‘chęć działania, uczestnictwo w nim’²³ czy nieco inaczej kładąc nacisk jako ‘zdolność do intensywnego działania, energia’²⁴. Aktywność wiązana jest z podmiotowością²⁵, a obie z „tolerancją odmienności, równości, nowości, złożoności i pluralizmu, zakładają innowacyjność i skłonność do podejmowania ryzyka”²⁶. Ludzką aktywność można charakteryzować ze względu na jej różne wymiary, takie jak: będące jej podstawą pobudki i motywy, podejmowane i przejawiane formy i rodzaje, stopień nasilenia czy poziom (zmiany dokonujące się w tych wymiarach świadczą o rozwoju lub regresie w aktywności jednostki)²⁷. Bliskim jest tu pojęcie animacji, która pełni szereg

²¹ Ibidem, s. 24-26

²² Ibidem, s. 26-28

²³ I. Kamińska-Szmaj (red. nauk.), Słownik Wyrazów Obcych, Wrocław 2001, s. 30

²⁴ E. Sobol (red.), Nowy słownik języka polskiego, Warszawa 2002, s. 8

²⁵ Patrz. np. M. Kwiecińska-Zdrenka, Bezradność w ujęciu socjologii i psychologii, (w:) Z. Gajdzica, M. Rembierz (red. nauk.), Bezradność. Interdyscyplinarne studium zjawiska w kontekście zmiany społecznej i edukacyjnej, Katowice 2005, s. 54

²⁶ M. Ziółkowski, Teoria socjologiczna a transformacja..., op. cit., s. 128

²⁷ S. Guz, Wstęp, (w:) S. Guz, T. Sokołowska-Dzioba, A. Pielecki (red.), Wielowymiarowość aktywności i aktywizacji, Warszawa 2008, s. 9

funkcji, tj. adaptacyjną, komunikacyjną, partycypacyjną, integracyjną i edukacyjną²⁸ i nakierowana jest na kreowanie świadomych, autentycznych, aktywnych, samodzielnych i twórczych jednostek²⁹, ta

s. 152

zaś wiąże się z kolejnym pojęciem – aktywizacji, będącej zasadniczym celem animacji³⁰.

Uwarunkowania i bariery jednostkowej i społecznej bierności vs. aktywności

Jak wskazuje A. Gurycka³¹, zarówno aktywność, jak i bierność społeczną można postrzegać trojako: jako reakcję sporadyczną, jako reakcję warunkowaną sytuacyjnie bądź mniej lub bardziej stałą właściwość człowieka.

Bierność lub aktywność w działaniu ludzi może być wielorako determinowana. Duża część z ich regulatorów stanowi przedmiot badań psychologów, inne leżą w polu zainteresowań socjologów, a jeszcze kolejne stają się przedmiotem zainteresowania i interwencji pedagogów.

Czynnikami dynamizującymi zachowania człowieka, będącymi wręcz ich właściwymi przyczynami, są potrzeby – podpowiada K. Obuchowski³². Sięgając do najczęściej przywoływanej teorii A. Masłowa³³, powtórzyć można za jej twórcą, że człowiek stawia przed sobą kolejne cele i ujawnia kolejne aspiracje, jeśli najpierw zaspokoi swoje podstawowe potrzeby. Owymi fundamentalnymi, ujętymi w skonstruowanej przez niego piramidzie potrzeb ludzkich, są potrzeby fizjologiczne, związane z przetrwaniem, a ponad nimi kolejno 4 grupy potrzeb: bezpieczeństwa, przynależności i miłości, szacunku i uznania oraz samourzeczywistnienia/samorealizacji. Ta hierarchiczna natura potrzeb, wiążąca się z tym, że zaspokojenie w pierwszej kolejności potrzeb niższego rzędu jest warunkiem zaspokajania potrzeb wyższego rzędu, przynajmniej częściowo wyjaśnia dlaczego niektórzy wykazują się aktywnością w pewnych obszarach, a inni pozostają bierni.

²⁸ B. Jedlewska, *Animatorzy kultury wobec wyzwań edukacyjnych*, Lublin 1999, s. 61 i nast.

²⁹ E. Nycz, *Animacja społeczno-kulturalna – między ideą a trudem codziennej realizacji*, (w:) K. Nowak-Wolna, E. Nycz (red.), *Kultura, animacja, zmiana społeczna*, Opole 2013, s. 100

³⁰ *Ibidem*, s. 99

³¹ A. Gurycka, *W poszukiwaniu psychologicznych mechanizmów społecznej aktywizacji*, (w:) A. Gurycka (red.), *Aktywność i aktywizacja społeczna*, Warszawa 1976, s. 5

³² K. Obuchowski, *Psychologia dążeń ludzkich*, Warszawa 1983, s. 71

³³ A.H. Maslow, *Motywacja i osobowość*, Warszawa 1990, s. 72–86

Potrzeby ludzi warunkują motywy ich zachowań. Te natomiast stanowią czynnik regulujący czynnościami³⁴, wiążąc się następnie z postawami. „Znajomość całokształtu postaw wobec pewnej sytuacji pozwala wytłumaczyć i to, dlaczego osoba w tej sytuacji zachowuje się tak, a nie inaczej, i dlaczego w taki, a nie inny sposób uzasadnia przed sobą swoje postępowanie, tj. wybiera taki właśnie motyw”³⁵. Motyw można

s. 153

więc określić, za K. Obuchowskim, jako „takie sformułowanie środków i celu działania, które pozostaje w zgodzie lub najmniejszej sprzeczności ze wszystkimi postawami związanymi z sytuacją, której motyw dotyczy”³⁶.

Kolejnym czynnikiem decydującym o istnieniu i sile aktywności bądź bierności człowieka jest jego system wartości czyli „system kategorii poznawczych, służących mu do opisu i oceny świata, wyrażający się tym, że pewne fakty, obiekty, zjawiska uważa człowiek za szczególnie ważne dla siebie i innych. System ten odgrywa ważną rolę w strukturze osobowości człowieka, gdyż wyzwala określone emocje wobec otaczających ludzi i zjawisk; ma wpływ na kierunek i sposób zachowania w różnych sytuacjach życiowych. Stanowi jawny lub ukryty mechanizm działania człowieka. Nadaje indywidualne piętno jego zachowaniom i działaniom”³⁷. Szczególnie istotna dla warunkowania aktywności/bierności człowieka jest obecność w tym systemie pewnych wartości, siła i konsekwencja ich akceptacji oraz spójność owego systemu³⁸. M. Kuleta dodaje także, iż „osobisty system uogólnionych przekonań na temat życia i wartości z nim związanych oraz płynących zeń norm etycznych i wzorów postępowania, traktowany bywa jako najbardziej istotna determinanta spostrzeganego wpływu i gotowości do wprowadzania zmian”³⁹.

System wartości powiązany jest z koncepcją życia i własnej roli w świecie, ukształtowaną pod wpływem potrzeby sensu życia⁴⁰. Sens życia, tj. nadanie przez osobę racji własnej egzystencji, odgrywa centralną rolę wśród czynników mających wpływ na kształt

³⁴ K. Obuchowski, *Psychologia dążeń...*, op. cit., s. 34-35

³⁵ *Ibidem*, s. 63-64

³⁶ *Ibidem*, s. 65

³⁷ A. Gurycka, *System wartości młodzieży licealnej 1978-1989*, „Psychologia Wychowawcza” 1991, nr 2, s. 132

³⁸ A. Gurycka, *W poszukiwaniu psychologicznych...*, op. cit., s. 7

³⁹ M. Kuleta, *Człowiek jako kreator zmian w swoim życiu*, (w:) D. Kubacka-Jasiecka (red.), *Człowiek wobec zmiany. Rozważania psychologiczne*, Kraków 2002, s. 25

⁴⁰ K. Obuchowski, *Psychologia dążeń...*, op. cit., s. 216

biografii człowieka⁴¹, a zatem i pośrednio na to z jaką dozą aktywności (w wyniku podejmowanych celowych działań czy pasywnego poddawania się biegowi zdarzeń) jest ona konstruowana. Reagowanie biernością może być jednym z symptomów tzw. frustracji egzystencjalnej przejawiającej się utratą poczucia sensu życia⁴².

s. 154

Istotnym dla zaistnienia aktywności vs. bierności jest etap rozwoju intencjonalności, na jakim znajduje się jednostka⁴³. Dojrzałą jest intencjonalna aktywność oznaczająca „rozwinętą, zharmonizowaną intencjonalność, która realizuje się jako wolicjonalne działanie – doświadczenie jedności własnych intencji, dostrzeganego sensu i podejmowanej aktywności”⁴⁴. Równoważnikiem intencjonalnej aktywności wydaje się być „zdolność do intencjonalnej bierności – kiedy dojrzałą świadomą intencją osoby jest poddanie się, podporządkowanie wybranym uprzednio wartościom, samoograniczenie czyli niezrealizowanie tego, co mogłaby zrobić, doskonale wykreować i narzucić rzeczywistości”⁴⁵. Obie są efektem procesu rozwoju samoświadomości, którego tempo jest zróżnicowane osobniczo.

Niektóre z przyczyn bierności zasygnalizowała A. Keplinger: „Bierność w zachowaniu wyznacza specyficznie ustalony kierunek aktywności, gdzie cele są albo nieadekwatnie dobrane do potencjału jednostki lub do jej przekonań na ten temat, albo brak jest odpowiednich strategii realizacji celów częściowych, albo też mało klarowne są osobiste czy społeczne priorytety, a dominujący kierunek działania jest kierunkiem ‘od’, a nie ‘do’ (...). Osobom biernym brakuje zdolności, siły i energii do działania i realizacji celu. Nie posiadają one umiejętności kontrolowania rezultatów, do których dążą, co obniża ich poczucie sensu, wiarę w skuteczność podejmowanych działań, a także ciąży na subiektywnym przekonaniu o własnych kompetencjach, niezbędnych do realizacji wskazanego celu”⁴⁶.

⁴¹ Ibidem, s. 247

⁴² W. Poznaniak, O niektórych przyczynach i mechanizmach bierności społecznej, (w:) H. Sęk, S. Kowalik (red.), Psychologiczny kontekst problemów społecznych, Poznań 1999, s. 90

⁴³ Omówienie tych etapów na osi rozwoju człowieka (od przedintencjonalności poprzez intencjonalność po nadintencjonalność) patrz. B. Lewandowska, Zdrowe i niezdrowe..., op. cit., s. 29-34

⁴⁴ Ibidem, s. 31

⁴⁵ Ibidem, s. 32

⁴⁶ A. Keplinger, Poczucie skuteczności alternatywą dla bierności, (w:) A. Keplinger (red.), Bierność społeczna..., op. cit., s. 45

Sprzyjającą bierności jest zewnątrzsterowność człowieka. „Człowiek zewnątrzsterowny jest człowiekiem podporządkowanym, niezdolnym do samodzielnego podejmowania decyzji ani do kierowania własnym zachowaniem, oczekującym, by inni robili to za niego. Defekt w społecznym funkcjonowaniu osoby zewnątrzsterownej polega głównie na tym, że jest ona jedynie posłusznym wykonawcą poleceń, jest uległa wobec zewnętrznych presji. Człowiek ten czeka na polecenia i instrukcje, nie potrafi być aktywnym sam przez się, bardzo trudno zdobyć mu się na samodzielność i niezależność w działaniu i myśleniu”⁴⁷. Charakterystyczne dla osób zewnątrzsterownych jest przekonanie o sobie samym i własnych zachowaniach kontrolowanych z zewnątrz, wiążące się

s. 155

zazwyczaj z uwalnianiem siebie od odpowiedzialności za własne życie, z brakiem zaufania do własnych możliwości kontrolowania tego, co dzieje się w określonych sytuacjach, lękliwością, niską samooceną i samoakceptacją, poczuciem zagrożenia i preferowaniem sytuacji zewnątrzsterownych⁴⁸. Owa zewnątrzsterowność, wzmocniona utrwalałym przekonaniem, że własne działania nie przynoszą spodziewanych efektów, prowadzi może do tzw. wyuczonej bezradności – syndromu zaburzeń poznawczych, motywacyjnych i emocjonalnych wywołanych uprzednim kontaktem z sytuacją niekontrolowaną⁴⁹. „Bierność bezradnego człowieka, oceniającego stojące przed nim trudności i zagrożenia jako nieusuwalne, jest skojarzona z uczuciem zniechęcenia, poczuciem beznadziejności, apatii i spadkiem aktywacji”⁵⁰.

A. Keplinger podpowiada również, że „osoby bierne, charakteryzujące się obniżonym poczuciem skuteczności, nie spostrzegają siebie w kategoriach osoby posiadającej i uruchamiającej skuteczne behawioralne i poznawcze strategie radzenia sobie. Temu towarzyszy tzw. zewnętrzna kontrola zdarzeń, czyli zgeneralizowane oczekiwanie, że to, co spotyka na drodze życiowej osobę bierną, nie zależy od jej bezpośrednich decyzji i działań. (...) ludzie z niskim poziomem poczucia skuteczności (a do takich zalicza się osoby bierne), w porównaniu z ludźmi z wysokim poczuciem skuteczności (...) są mniej wytrzymali (np. w

⁴⁷ W. Poznaniak, O niektórych przyczynach..., op. cit., s.84

⁴⁸ Ibidem, s. 85, 86

⁴⁹ G. Sędek, M. Kofta, W poszukiwaniu uniwersalnych wyznaczników zjawiska wyuczonej bezradności: przegląd klasycznych wyników eksperymentalnych i test empiryczny koncepcji egotystycznej, (w:) M. Kofta (red.), Psychologia aktywności: zaangażowanie, sprawstwo, bezradność, Poznań 1993, s. 133

⁵⁰ W. Poznaniak, O niektórych przyczynach..., op. cit., s. 88

sytuacjach trudnych, stresujących, wymagających wytrwałości w uporczywym dążeniu do celu), ujawniają w działaniu tendencję do spowolnionego reagowania lub jego braku, do utrzymania niskiego tempa reakcji i trudno jest im wprowadzać zmiany zachowania (reakcji), odpowiednio do zmian otoczenia. Perseweratywna tendencja do kontynuowania i powtarzania zachowań po zaprzestaniu działania bodźca (sytuacji), który zachowanie wywołał, w przypadku osób z obniżonym poczuciem skuteczności lub jego brakiem oznacza trwanie, a nawet pograżanie się w subiektywnie doświadczanej inercji i niemocy”⁵¹. M. Ziółkowski wskazuje tu na pewne sprzężenie: „utwierdzenie się w poczuciu niemożności oddziaływania pełni jakby funkcje psychologicznego alibi, usprawiedliwiającego brak zaangażowania i zwalniającego od odpowiedzialności”⁵².

s. 156

Zgodnie z teorią A. Bandury zachowanie zależy nie tylko od poczucia sprawstwa⁵³, lecz także od prognozowania rezultatu, co oznacza, że najbardziej sprzyjające podjęciu aktywności jest uznanie przez jednostkę wysokiego prawdopodobieństwa osiągnięcia pożądanego rezultatu wraz z silnym przekonaniem o własnej skuteczności – wówczas łatwiej przychodzi wysiłek niezbędny do osiągnięcia zakładanego celu (którego jednak realizacja nie może przekraczać możliwości jednostki)⁵⁴. Bierność ma miejsce także wówczas, gdy koszty psychologiczne poniesionego wysiłku są szacowane jako wysokie, a więc wówczas, gdy wymaga on sporego wysiłku, gdy istnieje prawdopodobieństwo utraty określonych korzyści oraz gdy możliwe jest poniesienie straty lub szkody materialnej, fizycznej czy moralnej⁵⁵.

B. Balcar podkreśla również ważkość jednostkowej orientacji temporalnej i fakt, że w regulacji zachowań ludzi może dominować nastawienie na przeszłość, teraźniejszość lub przyszłość⁵⁶. Autorka ta wskazuje na istnienie 2 profili temporalnych: proaktywnego i reaktywnego, które wiążą się z odmiennymi konsekwencjami poznawczymi, motywacyjnymi

⁵¹ A. Keplinger, Poczucie skuteczności..., op. cit., s. 44-45

⁵² M. Ziółkowski, Teoria socjologiczna..., op. cit., s. 128

⁵³ Więcej o poczuciu sprawstwa i determinujących je czynnikach patrz. W. Łukaszewski, Szanse rozwoju osobowości, Warszawa 1984, s. 115-118

⁵⁴ A. Keplinger, Poczucie skuteczności..., op. cit., s. 47

⁵⁵ W. Poznaniak, O niektórych przyczynach..., op. cit., s. 92

⁵⁶ B. Balcar, Orientacja temporalna w kontekście aktywności i bierności podmiotu, (w:) A. Keplinger (red.), Bierność społeczna..., op. cit., s. 55-56

i behawioralnymi⁵⁷. Z jej badań⁵⁸ wynika, że osoby o profilu proaktywnym charakteryzuje: silna tendencja do wnikliwej analizy konsekwencji, programowania szczegółów działania, wytrwałość w realizacji celów dystalnych, dobre radzenie sobie w sytuacjach nowych i niepewnych, skłonności do podejmowania ryzyka, nie uleganie fatalizmowi, orientacja na działanie w sytuacjach podejmowania decyzji i sytuacji niepowodzenia, a do tego: szybkie i adekwatne reakcje na zmieniające się warunki, stabilność emocjonalna, sumienność działania, ekstrawertyczność oraz otwartość na doświadczenia. Osoby o profilu reaktywnym wykazują natomiast: awersję do nowości i niepewności, niechęć do ryzyka, brak wytrwałości w realizowaniu długodystansowych celów, silne fatalistyczne nastawienie do rzeczywistości, trudności w podjęciu aktywności po doznaniu niepowodzenia, niezdecydowanie, odracanie decyzji i działania, a poza tym: niestabilność emocjonalną, introwersję, chaotyczność w działaniu. Jak więc podsumowuje autorka badań: aktywność jednostki determinowana profilem temporalnym różnicowana jest poziomem ogólnej

s. 157

motywacji i gotowości do działania, co pozwala traktować wzorce regulacji temporalnej jako ważny predyktor aktywności lub pasywności jednostki⁵⁹.

Dodatkowe znaczenie może mieć zasób doświadczeń, ich rodzaj i zabarwienie⁶⁰: brak doświadczeń działania w określonym obszarze (zniechęcający do podjęcia w nim aktywności swoją nieprzewidywalnością nowości, niepewnością i obawą przed nieznanym) bądź doświadczenia uwieńczone sukcesem (intensyfikujące chęć do ich powielenia) bądź doświadczenia obarczone negatywnymi wspomnieniami (wzmacniane obawami przed kolejną porażką, oddziałujące demobilizująco na osobę w danej fazie jej życia). Poza gromadzeniem i umiejętnym korzystaniem z doświadczeń, istotne jest również kształtowanie własnych kompetencji na drodze społecznego uczenia się oraz uświadamianie własnego potencjału⁶¹.

Oslabieniu motywacji do działania sprzyjają także: rozproszenie odpowiedzialności (dyfuzja odpowiedzialności), negowanie własnej odpowiedzialności za zaistniały stan i zbyt

⁵⁷ Ibidem, s. 62

⁵⁸ Ibidem, s. 60-62

⁵⁹ Ibidem, s. 62

⁶⁰ W. Łukaszewski wskazuje na pewną relację zwrotną: jednostkowe doświadczenia są tym bogatsze, im bardziej zróżnicowana jest aktywność własna jednostki (W. Łukaszewski, Szanse rozwoju..., op. cit., s. 201).

⁶¹ A. Keplinger, Poczucie skuteczności..., op. cit., s. 51

łatwe uwalnianie się od niej, poczucie zbytniego obciążenia odpowiedzialnością oraz przydawanie wyłącznie innym odpowiedzialności za zaistnienie trudnej sytuacji⁶².

Szereg uwarunkowań ludzkiej bierności tkwi w konstrukcji psychicznej jednostki. Mowa tu między innymi o takich jej cechach jak: nieśmiałość⁶³, nastawienie lękowe⁶⁴, mała odporność na stres i zagrożenie⁶⁵, niska samoocena⁶⁶, przekonanie o percepcji siebie przez innych jako osoby niewartościowej⁶⁷, brak skłonności do odczuwania empatii i przyjmowania perspektywy innych⁶⁸ czy trudności w podejmowaniu decyzji⁶⁹.

s. 158

Istotna bywa również forma komunikatu, mającego na celu przekonanie osoby do działania oraz jej odbiór. Jeśli jest on krzykliwy czy nachalny, a naciski są tak jawne, że zagrażają poczuciu swobody jednostki, wówczas może być postrzegany jako naruszający swobodę wyboru danej osoby, co aktywizuje jej mechanizmy obronne, prowokujące, by przeciwstawić się temu komunikatowi, stawić opór i zareagować działaniem w przeciwnym kierunku⁷⁰. Ponadto jeśli zmiany są narzucane osobom, to prawdopodobnie nie wywołają entuzjazmu, lecz zrodzą dystans, niechęć, sprzeciw czy bunt⁷¹. Znaczenie może mieć również to czy do nakłaniania do zmiany zaangażowane są osoby cieszące się społecznym uznaniem czy też są nierozpoznawalne, pozbawionej społecznej akceptacji lub autorytetu⁷².

Determinantą orientacji jednostkowych – ich aktywnej bądź biernej postaci – jest funkcjonowanie w określonym systemie społecznym, który albo toleruje odmienności polityczne, gospodarcze, kulturowe i zachowaniowe, a ponadto akcentuje wagę różnokierunkowego rozwoju i innowacji we wszystkich dziedzinach życia albo który odrzuca

⁶² Ibidem, s. 92

⁶³ W. Sztander, Aktywność społeczna ucznia a zasób i rodzaj jego doświadczeń społecznych, (w:) A. Gurycka (red.), Aktywność i aktywizacja..., op. cit., s. 46; W. Poznaniak, O niektórych przyczynach..., op. cit., s. 99-100; A. Gurycka, W poszukiwaniu psychologicznych..., op. cit., s. 9

⁶⁴ W. Sztander, Aktywność społeczna ucznia..., op. cit., s. 46

⁶⁵ Ibidem, s. 46

⁶⁶ Ibidem, s. 46

⁶⁷ E. Żuchowska-Czwartosz, Właściwości percepcji społecznej a poziom aktywności społecznej dziecka, (w:) A. Gurycka (red.), Aktywność i aktywizacja..., op. cit., s. 65-66

⁶⁸ R. J. Crisp, R. N. Turner, Psychologia społeczna, Warszawa 2009, s. 269

⁶⁹ W. Poznaniak, O niektórych przyczynach..., op. cit., s. 98

⁷⁰ E. Aronson, Człowiek istota społeczna, Warszawa 1999, s. 133

⁷¹ V. Drabik-Podgórna, Jak przełamywać opór wobec zmian? O roli animacji społeczno-kulturalnej w procesie wprowadzania zmian, (w:) E. Zierkiewicz (red.), Tworzyć, zmieniać, aktywizować... Animacja społeczno-kulturalna jako mobilizowanie potencjału indywidualnego i przeciwdziałanie bezradności społecznej, Wrocław 2006, s. 81

⁷² Ibidem, s. 86

pluralizm, jest zorientowany na tradycję lub stara się narzucić jeden typ rozwoju⁷³. Znaczenie może mieć również funkcjonowanie w określonej grupie społecznej, sprzyjającej czy wręcz wymuszającej przyjmowanie postaw konformistycznych i w której od ludzi oczekuje się posłuszeństwa i podporządkowania, powodujących spadek własnej aktywności⁷⁴. Bierności sprzyja także obniżona kontrola społeczna (zwłaszcza, gdy jest wzmocniona przekonaniem o braku własnych możliwości i kompetencji do określonego działania)⁷⁵ oraz przyjęte w danej grupie normy.

Dla podjęcia bądź zaniechania aktywności ma znaczenie aktualna sytuacja życiowa osoby (zwłaszcza jeśli kwalifikuje się do któregoś typu sytuacji trudnych, tj. deprivacji, przeciążenia, utrudnienia, zagrożenia czy konfliktowej⁷⁶ lub sytuacji alienującej⁷⁷). Istotne jest oczywiście

s. 159

subiektywne postrzeganie jej jako takiej, jak i postrzeganie nowych sytuacji, mogących potencjalnie zaistnieć bądź już istniejących a odbieranych jako zagrażające lub bezpieczne, jako możliwe lub niemożliwe do zmiany. Ta percepcja sytuacji dotyczy zarówno obrazu siebie samego, innych osób oraz zadań; szczególnie istotne jest przekonanie o własnych możliwościach, szansach, przychylności innych, poczucie wspólnoty, postrzeganie wartości samego siebie i własnych działań oraz postrzeganie sytuacji jako atrakcyjnej⁷⁸. Owa percepcja ma związek ze stylem atrybucyjnym czyli sposobem wyjaśniania sobie przyczyn wydarzeń we własnym życiu, które charakteryzują: stałość (trwały lub chwilowy charakter niepowodzeń i ich przyczyn), zasięg (dotyczący bądź wielu sytuacji bądź jednej sfery, w której jednostka doświadczyła niepowodzeń) i personalizacja (związana z obarczaniem winą za niepowodzenia siebie bądź innych ludzi i okoliczności)⁷⁹. „Optymistyczny styl wyjaśniania chroni przed pojawieniem się bezradności, natomiast styl pesymistyczny zwiększa

⁷³ M. Ziółkowski, Teoria socjologiczna..., op. cit., s. 128

⁷⁴ M. Kwiecińska-Zdrenka, Bezradność w ujęciu..., op. cit., s. 54; W. Poznaniak, O niektórych przyczynach..., op. cit., s. 95, 97-98

⁷⁵ W. Poznaniak, O niektórych przyczynach..., op. cit., s. 93

⁷⁶ T. Tomaszewski, Człowiek i otoczenie, (w:) T. Tomaszewski (red.), Psychologia, Warszawa 1976, s. 32-36

⁷⁷ Sytuacje alienujące można rozumieć tak jak podpowiada to J. Miluska – jako „taki układ warunków, który obiektywnie uniemożliwia jednostce zaspokojenie jej potrzeb wpływu i kontroli, rozumienia zdarzeń i przewidywania ich dalszego rozwoju, rodzi to poczucie wykorzystania społecznego i w efekcie – braku samorealizacji” – tejsze, Alienacja i wartości, (w:) A. Keplinger (red.), Bierność społeczna..., op. cit., s. 69

⁷⁸ A. Gurycka, W poszukiwaniu psychologicznych..., op. cit., s. 10

⁷⁹ M. Seligmann, Optymizmu można się nauczyć. Jak zmienić swoje myślenie i swoje życie, Poznań 1996, s. 32, 72-84

prawdopodobieństwo pojawienia się bezradności, a istniejącą jeszcze pogłębia⁸⁰. Dodatkowe znaczenie ma interpretacja sytuacji dotycząca intratności zaangażowania lub bierności jednostki, rozumianej tu jako bierność instrumentalna, poprzez którą ludzie chcą coś uzyskać lub czegoś uniknąć, a która jest rezultatem swoistego bilansu zysków i strat podjęcia lub zaniechania aktywności⁸¹.

Pewną rolę mogą również odgrywać pełnione role społeczne czy funkcje zawodowe, mogące inicjować, wzmacniać (czy wręcz wymuszać) lub osłabiać (czy wręcz wykluczać) aktywność człowieka na pewnych polach działania. Bierność może też wynikać z przeciążenia nadmiarem obowiązków wynikających z realizacji roli, z niejasności roli (nieznajomości dokładnych wytycznych co do sposobu jej pełnienia oraz oczekiwań co do oczekiwanych zachowań) lub z konfliktowości pełnionych przez człowieka ról społecznych, jak również stąd, że człowiek wypada z roli, porzuca ją albo nie radzi sobie z jej realizacją⁸².

Przyczyn ludzkiej bierności vs. aktywności można również upatrywać w efektywności procesu socjalizacji, zwłaszcza jego wczesnej fazy,

s. 160

w trakcie której wykształciła się bądź nie wykształciła postawa aktywności, wieloaspektowo warunkowana⁸³. Zwłaszcza znaczenie ma socjalizacja nazwana przez J. Modrzewskiego edukacyjną (charakterystyczna dla dzieciństwa i młodości), specjalizująca „jednostki przygotowujące się do uczestnictwa stabilizującego je życiowo, do ról identyfikujących je w strukturze społecznej”⁸⁴. Ważne jest czy proces socjalizacji (obejmujący procesy internalizacji, tj. nabywania czy przyjmowania przez jednostkę wartości i norm z nich wynikających, następnie procesy uczenia się i tworzenia wzorów zachowań, a wśród nich wzorów ról społecznych⁸⁵) zawierał treści socjalizacyjne dotyczące bezpośrednio i pośrednio ludzkiej aktywności i bierności w zróżnicowanych sytuacjach społecznych.

⁸⁰ K. Gerhard, Optymizm – pesymizm a zaburzenia psychiczne, (w:) A. Keplinger (red.), *Bierność społeczna...*, op. cit., s.137

⁸¹ W. Poznaniak, *O niektórych przyczynach...*, op. cit., s. 95-96

⁸² *Ibidem*, s. 89

⁸³ Próbę powiązania procesów socjalizacji oraz kształtowania postaw aktywnych i biernych (niestety silnie nasączoną odniesieniami do społeczeństwa socjalistycznego) podjął Z. Żechowski, w: tegoż, *Aktywizacja społeczna jako problem socjologiczny i polityczny*, (w:) Z. Żechowski, J. Wódz, K. Wódz, *Z zagadnień aktywizacji społecznej. Trzy szkice socjologiczne*, Katowice 1982

⁸⁴ J. Modrzewski, *Socjalizacja i uczestnictwo społeczne. Studium socjopedagogiczne*, Poznań 2004, s. 39

⁸⁵ Patrz. J. Turowski, *Osobowość, socjalizacja, postawy*, (w:) W. Ambrozik, J. Modrzewski (red.), *Problematyka wychowania w twórczości polskich socjologów*, tom I, Koszalin 1998, s. 383-384

Z powyższego przeglądu wybranych przyczyn ludzkiej bierności i aktywności, wynika, że ich źródła nie są jednoczynnikowymi i zwykle współwystępują, krzyżując się i przenikając w swych oddziaływaniach.

Pedagogiczne cele animacji społecznej

W tak istniejących uwarunkowaniach ludzkiego ‘nie-chcenia-się’ pojawia się spore pole dla animacji społecznej, rozumianej jako ożywianie, uruchomienie sił społecznych „tkwiących w środowiskach, dzięki którym można dokonywać celowych, racjonalnych przeobrażeń”⁸⁶.

Spodziewane skutki animacji to: przyrost wiedzy, poszerzanie pola informacyjnego; rozwój umiejętności, rozumianych jako sprawność w posługiwaniu się zdobytym doświadczeniem i wiedzą przy wykonywaniu określonych zadań; zmiany postaw, z uwzględnieniem jej trzech, zaproponowanych, przez S. Nowaka⁸⁷ komponentów: poznawczego,

s. 161

afektywnego i behawioralnego; zmiany hierarchii wartości; zmiany wzorów kulturowych⁸⁸. Oczekiwane konsekwencje animacji to także szereg zmian: od pasywności do aktywności, od receptywności do kreatywności, od izolacji do afiliacji, od egocentryzmu do socjocentryzmu, od schematyzmu działania do innowacyjności działania, od stereotypowości działania do generatywności działania⁸⁹.

Cele animacji mają niezaprzeczenie pedagogiczny charakter. Animacja wiąże się przecież z odkrywaniem indywidualnego i społecznego potencjału – zasobów, które warto wydobyć, zdynamizować, ukierunkować i spożytkować, a także z kształtowaniem kreatywnych postaw jednostek. Odgrywa rolę „socjalizacji, integracji i adaptacji jednostki oraz grupy w obliczu wielorakich zmian, których są przedmiotem, nie zawsze będąc

⁸⁶ J. Kargul, Animacja społeczno-kulturalna, (w:) T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się społeczeństwie, Warszawa 1995, s. 276

⁸⁷ S. Nowak, Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych, (w:) S. Nowak (red.), Teorie postaw, Warszawa 1973, s. 116

⁸⁸ J. Kargul, Animacja społeczno-kulturalna..., op. cit., s. 287

⁸⁹ Ibidem, s. 288

podmiotem”⁹⁰. Animacja wiąże się również z rozbudzaniem jednostkowych kreatywnych i krytycznych postaw, wiedzy, wrażliwości, potrzeb (w tym potrzeby twórczego i bogatego duchowo życia), wspomaganie rozwoju człowieka i jego wysiłków w kierunku samorozwoju⁹¹. Jednym z jej celów jest „tworzenie warunków niezbędnych do tego, by ludzie mogli rozwijać się i wzbogacać swoje przeżycia, podnosić poziom swojej świadomości i orientacji w świecie oraz swoją aktywność”⁹². Pomimo tego, że w założeniach animacji dąży się do rozbudzenia i ożywiania aktywności zbiorowej, to jednak silnie koncentruje się na poszczególnych członkach danej społeczności, na ich potrzebach, wartościach i możliwościach⁹³. W działalności animacyjnej tak samo ważna jest aktywność służąca dobru wspólnemu, zbiorowemu, jak i jednostkowemu⁹⁴. „Animacja ma wspierać samorozwój, indywidualność jednostki, wspomagać samoorganizowanie się grup, środowisk społecznych oraz samorządność społeczności lokalnej. Praktyczne przełożenie idei animacji odnajdziemy więc takim sposobie działania, który pobudza, zachęca i mobilizuje jednostki, grupy,

s. 162

środowiska społeczne, lokalne społeczności do samodzielnego decydowania, projektowania i realizowania działań ukierunkowanych na zaspokojenie ich własnych potrzeb korelujących z wartościami”⁹⁵. W wielu społecznościach lokalnych potrzeba obecności (re)animacji i (re)animatorów społecznych, potrzeba działań budzących ukryte i dynamizujących jawne siły społeczne, prowadzących do przełamywania bierności, domocentryzmu, egocentryzmu i alienacji.

⁹⁰ J. Żebrowski, Współczesny wymiar animacji społeczno-wychowawczej i kulturalnej, (w:) J. Żebrowski (red.), Animacja kulturalna i społeczno-wychowawcza w środowiskach lokalnych, Gdańsk 2003, s. 20

⁹¹ B. Jedlewska, Animacja jako metoda edukacji kulturalnej w społecznościach lokalnych, (w:) J. Żebrowski (red.), Animacja kulturalna i społeczno-wychowawcza..., op. cit., s. 33-34

⁹² W. Jakubowski, Kultura popularna jako przestrzeń działań animacyjnych, (w:) E. Zierkiewicz (red.), Tworzyć, zmieniać..., op. cit., s. 21

⁹³ Ibidem, s. 34

⁹⁴ Ibidem, s. 35

⁹⁵ A. Schindler, Czym jest animacja społeczno-kulturalna?..., op. cit., s. 23